

ЙОРДАН ПЕНЧЕВ (СОФИЯ)

АКТУАЛНО ДЕЛЕНИЕ И ИНТОНАЦИЯ

Интонационното оформяне на изречението показва определена зависимост от синтаксиса. Това значи, че интонацията не може да бъде обяснена, ако не се вземат под внимание някои характеристики на самото изречение. Въпросът е с кои свои страни изречението определя интонационната структура и по-специално мелодичната контура.

Високите и ниските точки в контурата естествено се свързват с различната степен на удареност, която се наблюдава при различните думи в изречението, т. е. при фразовите думи. В такъв случай се изправяме пред задачата да определяме мелодичните върхове като функция от удареността, което пък от своя страна изисква изясняване на това, какво ще разбираме под удареност.

В последно време се забелязва стремеж към търсене на по-сигурни правила за определяне на силните и слабите места във фразата. Известен е подходът на Чомски и Хале, а също така на Джоан Брезнан, която развива техници идеи, при които удареността се свежда до главните ударения в думите в изречението, а различната сила на тия ударения се обяснява с правило за отслабване на ударенията — т. нар. „правило за ядреното ударение“. Това правило действа автоматично въз основа единствено на информация за формално-синтактичната страна на дълбоката структура.

Подобни правила обаче не са в състояние да обяснят интонационните различия в следните две изречения, които имат еднаква повърхнинна структура:

1 а Той *спря* да гледа (= Той престана да гледа)

б Той спря да *гледа* (= Той се спря, за да гледа)

Примери като горните и много други обаче могат леко да бъдат обяснени, ако се вземе под внимание разпределението на основата и ядрото на изказа. Но това предполага, че слушащият (или говорещият) има средства да разпознава (или да поставя) изтъкнатостта така, че да се извлече правилна информация.

Ако не мислим за това, къде да поставим ремата (ядрото), а само за това, къде е поставена ремата, т. е. ако анализираме зададено вече изречение, имаме на разположение синтактични, морфологични и интонационни

средства за разпознаване на новата и старата информация. Така най-високият интонационен връх е сигурно указание, че там е новата информация. От друга страна синтаксисът и морфологията също помагат, но не така сигурно. При нормален словоред обикновено на първо място се явява известното, а след него новото, но това не винаги е така. Напр. в следното изречение началната позиция на допълнението съвсем не означава, че това е старата информация: „Иван го търсят“. Обикновено удвоването на допълнението в начална позиция също е белег, че имаме работа със стара информация. Но в горното изречение главното ударение може да бъде и върху удвоеното допълнение. С други думи пак трябва да търсим помощта на интонационните сигнали. Указание за стара информация понякога е категорията определеност, но пак не винаги. Обикновено определеното съществително е старото, а неопределеното е новото. Обаче в горното изречение допълнението е определено, но може да бъде нова информация. Да вземем и следните изречения:

2 а Купих една книга от една книжарница

б Купих книгата от една книжарница

в Купих една книга от книжарницата

г Купих книгата от книжарницата

Всички тия четири възможни комбинации на определени и неопределени имена могат да се изкажат с един интонационен модел — напр. с главно ударение на допълнението или на обстоятелството. Но неудареното обстоятелство напр. в (2а) не можем да обвийм за стара информация, тъй като това противоречи на неопределеността на името.

В конкретния смисъл на думата понятията „стара“ и „нова“ информация не играят никаква роля в синтаксиса на изречението и в интонацията. Показателно в това отношение е категорията „преизказване“ в българския глагол, с която морфологически се маркира, че говорещият предава изцяло „стара“ информация, която за слушащия може да бъде изцяло нова. С други думи категориите „стара и нова информация“ имат единствено контекстуален смисъл и „стара информация“ може да значи „споменато преди“ или изобщо онова, което у нас Св. Иванчев нарича близка и далечна определеност.

Въз основа на казаното следва да приемем, че в актуалното деление категориите стара и нова информация не са основни, а са само свободно тълкуване на отношенията по важност между елементите в общото текстово развитие. Ето защо ще си служим преди всичко с понятието *рема* и ще потърсим мястото му в общата изреченска и интонационна система.

Във връзка с третирането на категориите стара и нова информация за нас има значение положението, че всяко конкретно изречение е част от диалога или изобщо контекста, а това прави очевиден следния факт: говорещият не може да избира старата информация или по-точно е ограничен в избора си. При избора на новото пък се избира конкретното съдържание, конкретната дума, но общата семантична категория може да бъде зададена от въпроса на събеседника. Напр. ако ни питат *къде* отиваме, отговорът ни трябва поне да имплицира „място“, т. е. не е нормален отговорът „Отивам без тебе“, но е възможен отговорът „Отивам за круши“, което имплицира „Отивам в магазина или изобщо там, където мога да намеря круши“. Тъй

като старата информация е зададена и ограничава избора, това значи, че функционалната изреченска перспектива (ФИП), разглеждана като процес, е задаване на новото. Примери като горния от друга страна показват, че контекстът може да определи точно коя фразова дума и кога трябва да се включи в рематичното поле. Така въпросителните изречения с местоименни въпроси не само предопределят каква синтактична категория трябва да включи отговарящият в изказването си, но и като следствие от това предопределят ремата.

Все пак редица изречения не зависят пряко от предишния контекст. Това са преди всичко въпросителните изречения, но също така изреченията, с които се започва диалогът (разказът). Да вземем следното изречение:

3 Срецнах *Иван на улицата*

Обстоятелственото пояснение тук не може да бъде „стара“ информация, но не само защото изречението може да бъде първо в диалога, а защото допуска поне две възможни реплики на събеседника:

4 а Не е вярно, срещнал си *Стоян* на улицата

б Не е вярно, срещнал си *Иван* в *кръчмата*

Ако изречение (3) е било изказано със силна удареност върху допълнението, изречението (4б) би било невъзможно. Но когато изречението се изкаже с постепенно слизаща мелодична линия, т. е. с незначителен интервал между ударената сречка на „Иван“ и следващата неударена сречка на предлога *на*, за sluщания обстоятелството на срещата не е по-малко важно и (4б) е нормален отговор.

Оказва се обаче, че в случая не е толкова важно дали обстоятелственото пояснение ще се тълкува като стара или като нова информация, защото остава необяснен емпиричният факт, че допълнението все пак получава по-силна удареност.

Обяснението според нас се основава на лексико-синтактичната структура на думата. Вече е установено, че за реализиране на значенията си някои думи се нуждаят от задължителна поява на други думи в изречението. Това е положението за задължителните аргументи (актанти, валенции) при запълване на синтактичната конструкция с лексикален материал. Информация за тия възможни и задължителни разширения ни дава лексикалната статия в речника, защото и тълкуването на лексикалното значение се нуждае от тая информация. Това означава, че определени аргументи са смислово по-важни за опорната дума, отколкото други аргументи. И тъкмо тая смислова важност може да се сигнализира от интонацията. Не е нужно да се обръщаме към някаква друга независима класификация или някакво правило за установяване на смислова важност, защото тя е зададена вече в речника. Ето защо можем да въведем следното определение за поне един вид смислова изтъкнатост:

В изречението смислово изтъкнати са ония думи, които са зададени в речниковата статия на опорната дума като нейни задължителни пояснения.

До сега на трансформациите за лексикалното въвеждане се възлагаше само задачата да вмъкват думите в синтактичните позиции при спазване на определените условия, напр. спазва се редът, наложен от структурата на речниковата статия. Бихме могли обаче да възложим още една задача на правилата за лексикалното вмъкване: да приписват признак за изтъкване

при задължителните пояснения на въвежданата дума в процеса на самото вмъкване. Нека наричаме такова задължително пояснение или изобщо член на синтактичното отношение със съответната дума „лексикална рема“. По обща конвенция последната лексикална рема е по-силно изтъкната, т. е. ще получава признак [+рема] или първостепенна рема. От своя страна опорната дума, напр. глаголът, получава признак за (второстепенна) рема — [-рема] (без подчертаване). По този начин при въвеждането на глагола се приписва признак „рема“ (съкратено [+р]; вместо „тема“ ще пишем [-р]) както на неговите контекстни категории, така и на самия глагол. Ако глаголът няма зададени пояснения в речника, той получава сам признак „рема“ (като пояснение на подлога). Останалите синтактични категории ще бъдат маркирани с признак (-р). Напр. ако въвеждаме глагола *давам* в модела „Група на същ. — Гр. на глаг. — Гр. на същ. — Гр. на същ.“, тая редица от синтактични категории ще получи следната рематична структура:

ГС ГГ ГС ГС. Напр. „Иван даде една книга на един ученик“.
-р +р +р +р

Някои класове глаголи пък са специфицирани с рематичен подлог. Например при глаголи за усещане като *боли* подлогът ще бъде лексикално специфициран като рематичен: „Главата ме боли — Боли ме главата“. Кратката местоименна форма няма да получи изтъкнатост, тъй като ще бъде маркирана в речника като винаги нерематична (въпреки че може да получи фонетически ударение след отрицание поради действието на съответно формално правило).

Има много случаи, когато крайната дума на завършено изречение е силно изтъкната, без да бъде лексикална рема. Така напр. непрякото допълнение в следното изречение не е лексикална рема, но може да бъде изтъкнато:

5 Той дойде с един *приятел*

По същия начин може да се изтъкне и друга незадължителна изреченска част:

6 Той дойде *вчера*. Купи една книга за *подарък*

Нека сравним и изреченията:

7 а Иван *дойде*

б Иван дойде *вчера*

в Иван дойде *вчера сутринта*

г Иван дойде *вчера сутринта у нас*

д Иван дойде *вчера сутринта у нас с един приятел*

е Иван дойде *вчера сутринта у нас с един приятел на гости*

Тая парадигма е важна за нас с това, че с тепента на удареност в последната дума е еднаква, независимо от синтактичните функции или семантичните изреченски категории, представени от последните ударени думи. Очевидно парадигми от този вид дават основание на някои да мислят, че тенденцията за най-силна удареност на последната ударена сричка на изречението е присъща на много езици (едва ли не универсална). С други думи това положение е основата на следното общоприето емпирично обобщение:

В една фраза обикновено една дума е по-силно ударена от другите и обикновено тая дума е последна във фразата (изречението); функцията

на това ударение е да обедини думите в една фраза — точно както словното ударение обединява сричките в една дума.

Това обобщение обаче е факт, който сам се нуждае от обяснение. Разбира се бихме могли да го използваме и без обяснение — като база за обяснение на други интонационно-синтактични явления. Така той беше използван от нас за обяснение на присъединяването (сп. Български език, 1962 г.), а Чомски и Брезан го използват за обяснение на степените на изреченските ударения. Тук обаче обръщаме внимание на тоя факт с друга цел: той се използва също така и за дефиниране на понятието „фраза“. Нека приведем общоприетата дефиниция:

Фразата е дума или съчетание от думи с едно главно ударение, наречено фразово (или изреченско) ударение.

Тая дефиниция очевидно има поне един недостатък: тя не ни казва къде са границите на фразата. Ето защо обикновено се твърди, че границите между фразите са субективни — зависят от желанието на говорещия да представи едно изречение като една фраза или като няколко.

Според нас границата между фрази е абстрактен признак, както признакът за рема. Нейното място може да се определя по следния начин. След маркиране на позициите с признак $[\pm p]$, получаваме рематично поле, което граничи със съседните следващи или предходни нерематични фразови думи (тъй като още не са действували правила, изменящи начално дадения словоред). След вмъкване на преходен глагол напр. ще имаме:

Подлог сказуемо допълнение обстоятелство

$\begin{matrix} -p \\ \text{ГС} \end{matrix}$	$\begin{matrix} +p \\ \text{ГГ} \end{matrix}$	$\begin{matrix} +p \\ \text{ГС} \end{matrix}$	$\begin{matrix} -p \\ \text{ГН} \end{matrix}$
---	---	---	---

Граница на фраза може да бъде само между $[\alpha p]$ и $[-\alpha p]$, където „ α “ е „+“ или „-“, т. е. напр. между $[+p]$ и $[-p]$, но не между фразови думи, които са еднакво рематични (тогава бихме имали присъединителна граница, т. е. между самостоятелни изречения). Могат да се установят някои правила за реализирането на възможните граници (за тях тук няма да говорим) като напр. правилото за нормалното нереализиране на граница между крайната рема и следващите завършващи изречението нерематични части — въвеждането на граница фонетически също води към присъединително свързване. Предложената дефиниция за възможно място на границата обяснява защо не се обособяват допълненията — задължителни пояснения на глагола.

Отношението на нерематичната второстепенна част към рематичните пояснения е подобно на това, което се наблюдава и в сложното изречение с повече подчинени. В следното изречение напр. всички подчинени изречения могат да бъдат рематични, понеже развиват текстовата структура, съобщавайки важна информация:

8 Той каза да отидеш, където си бил вчера, когато той те е търсил, за да ти даде книгата, която си искал, понеже ти трябвала.

В това изречение постоянно рематични са само изреченията, въведени със съюз (за)да. Същественото е, че както тук, така и в парадигмата на разширенията (7) няма фонетически изразена разлика между предопределената рематичност (постоянната) и рематичността, въведена в конкретното изказване при останалите изреченски части. Все пак тук появата на нова рема може да бъде различна в сравнение с простото изречение. Напр. под-

чиненото изречение за място не може да се изкаже с парентетична интонационна линия. Причината е очевидно в това, че подчиненото изречение за време пояснява подчиненото за място, а не предишното (допълнителното), т. е. изреченията са свързани като последователно подчинени и трябва да имат еднакво интонационно поведение. Подчиненото за цел може да се изкаже на същото интонационно равнище, както допълнителното, и това ще бъде знак, че то е в синтактична връзка с него: „да отидеш, за да ти даде книгата“. Но отново бихме имали интонационна неправилност, ако подчиненото за цел пояснява предходното за време, т. е. „той те е търсил, за да ти даде книгата“ — тогава подчиненото за цел също трябва да се изкаже парентетично.

Подобни ограничения в простото изречение също може да има само ако се осъществи последователно подчинение. При последователно подчинение обикновено се говори за уточняващи части, напр. (7в) или в следното изречение:

9 Той чете една книга вчера към пет часа в библиотеката от скука. И тук в подструктурата „вчера към пет часа“ не може да има различна рематичност в двете части, т. е. не е възможно „(вчера) към 5“.

И така съподчинените към сказуемото изреченски части могат да бъдат еднакво рематични или поне една от тях (или всички) да бъдат въведени с подчертаване, че това е нов елемент в развитието на структурата на текста. Така в рематичната структура на изречението се осъществява противопоставяне между лексикалната рема и нелексикалната рема, която не зависи от семантичната структура на глагола (или прилагателното или наречието). Но лексикалната независимост и текстовата зависимост на изтъкването в такъв случай го отличава и от емфатичното контрастно подчертаване, което се проявява пак контекстно, но при определена синтактична форма на съпоставяне (от типа на „X, а не Y“) или от емоционалната емфатичност на изказването. Така в общата категория на нелексико-синтактично изтъкване нееконтрастното и неемоционалното изтъкване е слабо или немаркирано изтъкване и представя разширение на рематичното поле с включване на нова рема (която ще наричаме „включена рема“).

Във връзка с разпределението на рематичността при фразовите думи трябва да отбележим, че контрастното емфатично (логическо) ударение също определя дадена фразова дума като рематична. Особеното при емфатичното ударение е това, че то по начало оформя простото изречение като една фраза, т. е. в простото изречение не може да има повече от едно усилено, емфатично ударение освен при съпоставяне, оформено с еднородни части, между които има синтактична граница.

Може да се формулира правило за установяване на емфатичната рема, което предизвиква отслабване на лексикално рематичните фразови думи: съдържанието на всяка фразова дума може да се подчертава емфатически, при което всички останали думи стават нерематични (ако са били рематични), т. е.:

$$\left\{ \begin{array}{l} [\pm \text{рема}] \rightarrow [+ \text{рема}] \\ [+ \text{рема}] \rightarrow [- \text{рема}] / [+ \text{рема}] \end{array} \right.$$

където [+рема] е символ за рематичността на усилената емфаза. Тъй като областта на усилящото контрастно правило е всяка фразова дума, неза-

висимо от това, дали е маркирана или не с признак за лексикална рема, всички примери, които не се обхващат от лексикалното правило, попадат в областта на правилото за усилено емфатично ударение.

Все пак това правило ще има малка заслуга за обяснение на „противоречащите“ примери в (7). Очевидно правилото може да обхване тия случаи, но не ги обхваща задължително, защото категорията „силна емфаза“ не е задължителна.

За обяснение на изтъкването (напр. в 7) бихме могли да въведем още едно правило: ако глаголът е единствена рема, в изречението може да се запази тая рематичност само ако неговите пояснения предават стара информация.

От това автоматически следва, че удареността на глагола в такъв случай е емфатична, тъй като силната емфатичност по правило отделя единствена рема и маркира останалите фразови думи като носителки на стара информация. Следователно ако говорещият не желае да представи информационната структура на изречението с единствена рема, той трябва да включи нова рема.

Включването на нова рема разбира се може да се извърши и при наличие на лексикална рема в изречението. Ето защо можем да получим няколко еднакво изтъкнати фразови думи. Но включването на нова рема се извършва след развиването на синтактичните категории на изречението и следователно след приписване на категорията определеност към имената. От друга страна някои граматични категории думи са винаги определени, напр. местоименните наречия *там*, *тук* или наречията *вчера*, *утре*. Адвербиални изрази като *след два дена* също въвеждат темпорална определеност в комуникативната структура на изречението. Правилото за включване на нова рема следователно може да се прилага към определени или неопределени синтактични категории, а морфологически определена може да бъде и лексикалната рема, напр.: „Купих книгата от книжарницата“.

За да обобщим казаното до тук, ще припомним, че в изречението може да има постоянно рематични части, постоянно нерематични и части, които могат да бъдат изтъкнати или не. Проблемата за нелексикалната изтъкнатост е свързана именно с последните. Постоянно рематичните части могат да станат нерематични, носителки на стара информация, ако в изречението се въведе на друго място силно емфатично ударение. Постоянно нерематичните пък не могат да получат логическо ударение, тъй като тяхната нерематичност може да е свързана със синтактично-семантични противопоставяния с рематични части (напр. „веднъж“ без изтъкване е наречие за време, а с изтъкване е числително).

Рематизирането на неутралните откъм рематичност части се оказва задължително, ако са представени с неопределени имена. Имаме пред вид пълната неопределеност, т. е. не само без определителна морфема, но и без местоименната неопределеност с „един“. Ето защо не е нормално за български език следното изречение с емфатично ударение на глагола:

10 а **Дадох* книга на ученик

Такова изречение е (почти) невъзможно, защото единствената удареност на глагола представя следващите пояснения като стара информация. С други думи изречението е възможно, ако след глагола частите са чисти повторения. Все пак по-нормално е да се каже поне така:

Включването на нова рема е факултативен процес, доколкото изцяло зависи от намерението на говорещия да обърне внимание върху известен за слушащия момент в общия контекст или ситуация. С други думи правилото за включване на нова рема не е задължително, ако съответните синтактични категории носят признак за определеност. Правилото можем да запишем така:

Гл. Гр. същ. Пр. Гр. (Пр. Гр.) — 1 2 3 (4)

$$\left[\begin{array}{c} +\text{опред} \\ +p \end{array} \right] \quad \left[\begin{array}{c} +\text{опред} \\ -p \end{array} \right] \quad [+p][+p]$$

С Пр. Гр. (предложна група) означаваме изобщо обстоятелствено пояснение или други незадължителни (непреки) обекти на глагола. Правилото е факултативно с едно изключение:

При последователно подчинение, т. е. при уточняващи части, рематизирането на едната част задължително изисква рематизиране и на другата част.

И така рематизирането на незадължителните пояснения се извършва различно според това, дали съответната синтактична категория е определена или неопределена. В последния случай рематизирането е задължително, ако името не е изказано само като повторение поради емфаза на друго място. Трябва да напомним обаче, че от гледище на контекстното развитие мястото на главната рема не е така свободно. Само за контекстно независимите (напр. началните изречения на монолога) може да се твърди, че мястото на главната рема се определя само от намерението на говорещия. В много случаи, особено при отговор на въпрос, мястото на главната рема е предопределено.

Разгледаните три правила — за лексикалната рема, емфатичната рема и включената рема (правилото за „дерематизиране“ е само следствие от второто правило) — по същество представят изречението като текст. Нека наричаме текстова (или информационна, или комуникативна) структура на изречението процеса на разгръщане на синтактико-смесловите категории на изречението. Говорещият може да включи или да не включи напр. обстоятелствено пояснение за време в изречението. Но включването на някои глаголи е невъзможно без включване и на съответни негови аргументи. Това не зависи от намерението на говорещия. Но въвеждането на задължително пояснение е развиване на изречението като текст, т. е. на текстовата структура на изречението. Такова развиване представя и включването на обстоятелство за време, въпреки че то не е необходимо за реализирането на глаголно значение. Това е особено очевидно, когато такова обстоятелство се включи като нова рема. Най-после осъществяването на контраст с логическо ударение показва, че някои смислови моменти в текстовата структура на изречението са вече известни на слушащия. И наистина в началното изречение на всеки текст по начало липсва логическо ударение — освен при специални условия.

Рематичността на едно изречение по отношение на друго в състава на сложното показва по-слаба зависимост от контекста в сравнение с рематичността при частите на простото самостоятелно изречение. Едно съизречение в сложното може да се преценява изцяло като дадено само ако изцяло или

в достатъчно голяма степен е повторение на казано преди. Но тези случаи са толкова редки, че не влияят на общия извод за независимостта на подчинените изречения от контекста. Това положение определя възгледа, че съюзните думи, както въпросителните и отрицателните частици, трябва да бъдат маркирани в речника с оглед на рематичността. Напр. частицата *не* ще получи признаците: [+p], [+ - [+p]]. Съюзът *защото* има признак [+p]. Съюз *щом(като)* в отстъпителното си значение е [-p] и пр. От друга страна граматиката трябва да съдържа правила за разпределяне на тая рематичност върху цялото изречение или съответна част. Правилото за логическото ударение ще изменя тая зададена рематичност или няма да се прилага при определени синтактични (и съответно семантични) условия.